

УДК 347.65

DOI <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2025.4.51>

ЯКОВЛЕВ М. Д.

ПРАВОВІ ПРЕЗУМПЦІЇ ТА ПРИНЦИПИ СПАДКУВАННЯ ЗА ЗАКОНОМ У СУЧАСНОМУ ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

LEGAL PRESUMPTIONS AND PRINCIPLES OF INTESTATE SUCCESSION IN MODERN CIVIL LAW OF UKRAINE

Статтю присвячено комплексному дослідженню правових презумпцій та принципів спадкування за законом у сучасному цивільному праві України. Обґрунтовано, що спадкування за законом, незважаючи на його субсидіарний характер щодо спадкування за заповітом, є самостійним і внутрішньо цілісним інститутом цивільного права, функціонування якого забезпечується системою взаємопов'язаних правових принципів, презумпцій і юридичних фактів. Зазначено, що саме вони визначають зміст, структуру та механізм реалізації спадкових правовідносин.

Досліджено історичні витoki сучасної моделі спадкування за законом та встановлено, що її концептуальною основою стала рецепція римського приватного права, насамперед юстиніанівської моделі спадкування за законом. Проаналізовано вплив римських правових конструкцій на формування сучасної системи черговості спадкоємців, визначення ступенів споріднення та принципу універсального правонаступництва. Встановлено, що більшість базових елементів чинного спадкового законодавства України є результатом тривалої еволюції європейської цивілістичної традиції.

Особливу увагу приділено дослідженню презумпції гіпотетичної волі спадкодавця та презумпції прийняття спадщини як фундаментальних засад спадкування за законом. З'ясовано їх правову природу, функціональне призначення та значення для забезпечення стабільності спадкових правовідносин. Проаналізовано зміст принципу сімейної близькості як критерію формування кола спадкоємців за законом, розкрито особливості його реалізації через систему родинних, квазіродинних, сімейних відносин і відносин утримання.

Досліджено принцип черговості спадкування за законом, його співвідношення з принципом сімейної близькості та особливості реалізації у механізмі спадкового правонаступництва. Особливу увагу приділено аналізу принципу універсального правонаступництва, його ролі у визначенні юридичної природи прийняття спадщини та забезпеченні єдності переходу майнових прав і обов'язків спадкодавця до спадкоємців.

На підставі аналізу положень Цивільного кодексу України, наукових праць українських цивілістів і актуальної практики Верховного Суду зроблено висновок, що правові презумпції та принципи спадкування за законом утворюють єдину взаємопов'язану систему, яка забезпечує внутрішню логіку функціонування інституту спадкування, послідовність реалізації спадкових прав, баланс приватних інтересів та стабільність цивільного обороту. Встановлено, що їх системний характер є визначальною передумовою належного функціонування сучасного інституту спадкування за законом та подальшого розвитку цивілістичної доктрини.

Ключові слова: *спадкування за законом; спадкове право; принципи спадкового права; правові презумпції; презумпція волі спадкодавця; принцип сімейної близькості; принцип черговості спадкування; універсальне правонаступництво.*

© ЯКОВЛЕВ М.Д. – здобувач освіти 2 року денної форми навчання другого (магістерського) рівня вищої освіти спеціальності 081 «Право» освітньо-наукової програми «Право» Вибіркового блоку «Приватне право» Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка <https://orcid.org/0009-0008-5293-870X>

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

This article provides a comprehensive study of the legal presumptions and principles governing intestate succession in modern civil law of Ukraine. It is argued that, despite its subsidiary nature in relation to testate succession, intestate succession constitutes an autonomous and internally coherent institution of civil law, the functioning of which is ensured by a system of interconnected legal principles, legal presumptions, and legal facts. It is demonstrated that these elements determine the substantive content, internal structure, and operational mechanism of succession legal relations.

The historical origins of the contemporary model of intestate succession are examined, and it is established that its conceptual foundation lies in the reception of Roman private law, particularly the Justinianic model of intestate succession. The article analyses the influence of Roman legal concepts on the formation of the modern system of statutory heirs, the determination of degrees of kinship, and the principle of universal succession. It is concluded that the majority of the fundamental elements of the current Ukrainian succession legislation represent the result of the long-term evolution of the European civil law tradition.

Particular attention is devoted to the analysis of the presumption of the testator's hypothetical intent and the presumption of acceptance of the inheritance as the fundamental legal presumptions underlying intestate succession. Their legal nature, functional purpose, and significance for ensuring the stability of succession legal relations are examined. The article further explores the principle of family proximity as the principal criterion for determining the circle of statutory heirs and reveals the specific features of its implementation through a system of blood kinship, quasi-kinship, family relationships, and dependency relationships.

The study also examines the principle of the order of succession, its relationship with the principle of family proximity, and its role within the mechanism of succession by operation of law. Particular attention is paid to the principle of universal succession, its significance for determining the legal nature of the acceptance of inheritance, and its role in ensuring the transfer of the deceased's rights and obligations as a single legal whole to the heirs.

Based on an analysis of the provisions of the Civil Code of Ukraine, the scholarly works of Ukrainian civil law scholars, and the recent case law of the Supreme Court, the article concludes that the legal presumptions and principles governing intestate succession constitute an integrated and coherent legal system. This system ensures the internal consistency of the institution of intestate succession, the orderly exercise of succession rights, the balance of private interests, and the stability of civil circulation. It is further established that the systemic interaction of these legal principles and presumptions constitutes a fundamental prerequisite for the effective functioning of the modern institution of intestate succession and for the further development of Ukrainian civil law doctrine.

Key words: *intestate succession; succession law; principles of succession law; legal presumptions; presumption of the testator's intent; principle of family proximity; principle of the order of succession; universal succession.*

Актуальність проблеми. Інститут спадкування за законом традиційно належить до базових інститутів цивільного права, оскільки забезпечує безперервність переходу майнових прав і обов'язків після смерті фізичної особи за відсутності її волевиявлення, вираженого у заповіті. Попри те що спадкування за законом має субсидіарний характер щодо спадкування за заповітом, саме воно залишається найбільш поширеною підставою виникнення спадкових правовідносин, а тому ефективність його правового регулювання безпосередньо впливає на стабільність цивільного обороту, реалізацію права приватної власності та забезпечення балансу інтересів спадкоємців, кредиторів і держави.

Чинне спадкове законодавство України сформувалося на основі тривалої еволюції європейської цивілістичної традиції та значною мірою спирається на класичні конструкції римського приватного права. Водночас сучасний розвиток цивілістичної доктрини й практика Верховного Суду свідчать, що окремі фундаментальні засади спадкування за законом дедалі частіше стають предметом наукової дискусії та судового тлумачення. Насамперед це стосується правової природи презумпції гіпотетичної волі спадкодавця, презумпції прийняття спадщини, принципів

сімейної близькості, черговості спадкування та універсального правонаступництва, які визначають внутрішню логіку функціонування всього інституту спадкування за законом.

Незважаючи на значну кількість наукових праць, присвячених окремим аспектам спадкового права, комплексний аналіз зазначених принципів і презумпцій як взаємопов'язаної системи, що забезпечує цілісність механізму спадкування за законом, залишається недостатньо розробленим. У науковій літературі вони переважно досліджуються ізольовано або крізь призму окремих норм цивільного законодавства, тоді як їх системний взаємозв'язок, історичні витоки та значення для сучасної судової практики потребують комплексного наукового осмислення. Саме цим зумовлюються актуальність обраної теми та необхідність її подальшого доктринального дослідження.

Мета статті полягає у комплексному дослідженні правових презумпцій і принципів спадкування за законом у сучасному цивільному праві України, розкритті їх правової природи, історичних витоків, взаємозв'язку та значення для формування цілісного механізму правового регулювання спадкових правовідносин.

Викладення результатів дослідження. Спадкування за законом становить самостійний і внутрішньо цілісний інститут цивільного права, побудований на системі взаємопов'язаних правових принципів і презумпцій, що визначають його зміст, функціональне призначення та механізм правового регулювання. До таких засад належать презумпція гіпотетичної волі спадкодавця, принцип сімейної близькості, принцип черговості спадкування та принцип універсального правонаступництва. Саме їх історичне становлення, сучасний зміст і взаємозв'язок дозволяють повною мірою зрозуміти природу спадкування за законом, що закономірно зумовлює необхідність звернення до витоків цих правових конструкцій та їх рецепції із римського приватного права у сучасне цивільне законодавство України.

Сучасна система черговості спадкоємців за законом, закріплена у статтях 1261–1265 ЦК України [1], є закономірним результатом багатовікової еволюції європейської приватноправової традиції, фундамент якої було закладено ще у римському праві. Саме римське право сформувало основні концептуальні підходи до визначення кола спадкоємців, принципів їх закликання до спадкування та співвідношення кровного і юридичного споріднення. На ранніх етапах розвитку римського спадкового права співіснували дві форми спорідненості — агнатська, що ґрунтувалася на підпорядкуванні владі домовладки (*paterfamilias*), та когнатська, заснована на кровному походженні. Якщо агнатське споріднення тривалий час залишалося єдиною юридично значущою підставою спадкування, то когнатське спочатку не мало самостійного правового значення [2, с. 49].

Переломним етапом розвитку інституту спадкування за законом стали реформи візантійського імператора Юстиніана, здійснені шляхом прийняття Новел 118 (543 р.) та 127 (548 р.). Саме вони остаточно утвердили принцип когнатського споріднення як єдину правову основу спадкування за законом, відмовившись від архаїчної агнатської моделі. Побудована Юстиніаном система передбачала поділ потенційних спадкоємців на п'ять класів із чіткою послідовністю їх закликання до спадкування та можливістю правонаступництва між окремими класами і ступенями споріднення. Водночас одним із її фундаментальних положень стало правило, відповідно до якого неприйняття спадщини особою, закликаною до спадкування, не припиняло спадкового правонаступництва, а відкривало можливість переходу спадкового майна до наступного за ступенем або чергою спадкоємця [2, с. 49]. Саме цей підхід забезпечив безперервність спадкового правонаступництва та став одним із наріжних принципів подальшого розвитку європейського спадкового права.

Подальша рецепція юстиніанівської моделі відбувалася протягом століть і справила визначальний вплив на формування правових традицій, що існували на українських землях. Значною мірою цьому сприяли культурні та правові зв'язки з Візантією, які істотно посилювалися після запровадження християнства. Поступово відповідні правові конструкції знайшли відображення у звичаєвому праві Київської Русі, положеннях Статуту Великого князівства Литовського 1588 року, а згодом — у кодифікаційній пам'ятці «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 року, де право на спадкування за законом уже визначалося насамперед через ступені та лінії споріднення, що цілком відповідало загальним тенденціям романо-германської правової традиції [2, с. 50].

Показово, що сучасна редакція статей 1261–1265 ЦК України фактично відтворює основні конструктивні елементи цієї історичної моделі [1]. Закріплення п'яти черг спадкоємців із поширенням права на спадкування на родичів до шостого ступеня споріднення є не випадковим законодавчим рішенням, а результатом тривалої еволюції відповідних правових конструкцій, що

пройшли багатовікову апробацію в європейській цивілістичній традиції. Подібні підходи простежуються і в законодавстві інших держав континентальної Європи. Так, французьке право визначає коло спадкоємців через систему «розрядів» (*ordres*), тоді як у Німеччині та Швейцарії застосовується система «парантел» (*parentelen*), яка ґрунтується на об'єднанні кровних родичів за спільним предком. При цьому швейцарський законодавець, на відміну від німецького, обмежує коло спадкоємців лише першими трьома парантелами [2, с. 50]. Незважаючи на відмінності у законодавчій техніці, усі зазначені моделі базуються на спільній ідеї пріоритетності кровного споріднення та послідовності закликання спадкоємців.

Вплив римського приватного права простежується не лише у побудові системи черговості спадкування, а й у правилах визначення ступеня споріднення. Абзац другий частини першої статті 1265 ЦК України встановлює, що ступінь споріднення визначається за кількістю народжень, які віддаляють родича від спадкодавця, без урахування народження самого спадкодавця [3, с. 20]. Як переконливо доводить В. І. Крат, така методика практично повністю відтворює класичний римський спосіб обчислення ступенів споріднення шляхом визначення найближчого спільного предка та послідовного підрахунку народжень по висхідній і низхідній лініях [3, с. 21–22]. Характерно, що навіть окремі технічні конструкції римського права продовжують використовуватися у сучасній цивілістичній доктрині. Так, «правило D.50.17.7» щодо неможливості одночасного закликання особи до спадкування за різними підставами й сьогодні наводиться українськими науковцями як один із аргументів у дискусії про співвідношення спадкування за заповітом і спадкування за законом [4, с. 91]. Це свідчить про те, що рецепція римського приватного права у сфері спадкових правовідносин не обмежилася запозиченням окремих нормативних конструкцій, а сформувала цілісну методологічну основу сучасного інституту спадкування за законом.

Водночас історична спадковість правових конструкцій не пояснює повною мірою особливостей функціонування сучасного інституту спадкування за законом. Його практична реалізація ґрунтується не лише на системі черговості спадкоємців, а й на комплексі правових презумпцій, які забезпечують стабільність спадкових правовідносин, передбачуваність цивільного обороту та максимальне наближення законодавчого регулювання до ймовірної волі спадкодавця. Саме тому визначальне значення для розуміння правової природи спадкування за законом має аналіз презумпції волі спадкодавця та презумпції прийняття спадщини як фундаментальних доктринальних засад цього інституту.

Функціонування інституту спадкування за законом ґрунтується не лише на історично сформованій системі черговості спадкоємців, а й на низці правових презумпцій, які забезпечують ефективність спадкового правонаступництва та компенсують об'єктивну неможливість встановлення справжньої волі спадкодавця після його смерті. Центральне місце серед них посідає презумпція гіпотетичної (передбачуваної) волі спадкодавця. Її сутність полягає в тому, що за відсутності заповіту законодавець виходить із припущення: якщо спадкодавець висловив свою останню волю, він передав би належне йому майно найближчим членам сім'ї, родичам та іншим особам, із якими його пов'язували найбільш тісні особисті чи соціальні зв'язки. Саме ця юридична конструкція лежить в основі законодавчого визначення черговості спадкоємців залежно від ступеня їхньої близькості до спадкодавця [5].

Такий підхід знайшов своє підтвердження і в практиці Верховного Суду, який неодноразово наголошував, що визначальною засадою спадкування за законом є принцип черговості, який забезпечує пріоритет права на спадкування одних осіб перед іншими залежно від ступеня їхньої сімейної близькості до спадкодавця [5]. Відтак презумпція гіпотетичної волі є своєрідною юридичною фікцією особливого характеру: вона не встановлює юридичний факт і не відтворює реальну волю конкретної особи, а замінює її нормативною моделлю найбільш імовірної, соціально очікуваної поведінки «розумного» спадкодавця. Саме цим спадкування за законом принципово відрізняється від спадкування за заповітом, у якому воля спадкодавця отримує безпосереднє юридичне вираження і підлягає буквальному тлумаченню.

Поряд із презумпцією гіпотетичної волі спадкодавця важливе місце у механізмі спадкового правонаступництва займає презумпція прийняття спадщини, закріплена частиною третьою статті 1268 ЦК України. Відповідно до цієї норми спадкоємець, який постійно проживав разом зі спадкодавцем на час відкриття спадщини, вважається таким, що прийняв її, якщо протягом шестимісячного строку не заявив про відмову від спадщини [1]. Як слушно зазначає О. Є. Кухарев, законодавець фактично виходить із припущення про існування волі такого спадкоємця на прийняття спадщини без необхідності вчинення будь-яких додаткових юридично значущих дій. Водночас ця презумпція має спростовний характер і може бути подолана як шляхом подання

спадкоємцем заяви про відмову від спадщини, так і доведенням відсутності факту його постійного проживання разом зі спадкодавцем на момент відкриття спадщини [6, с. 35–36].

Історичне походження цього правового механізму також безпосередньо пов'язане з римським приватним правом. Його доктринальною основою був інститут *pro herede gestio*, відповідно до якого воля особи на прийняття спадщини могла виводитися з її фактичної поведінки, що свідчила про ставлення до себе як до спадкоємця [6, с. 34]. Подібний підхід був сприйнятий і радянським цивільним законодавством, зокрема цивільними кодексами УРСР 1922 та 1963 років, які диференціювали порядок прийняття спадщини залежно від перебування спадкоємця у місці її відкриття [6, с. 35]. Отже, сучасна конструкція презумпції прийняття спадщини є закономірним результатом тривалої еволюції відповідного правового інституту.

Практичне значення цієї презумпції проявляється у забезпеченні належного балансу інтересів усіх учасників спадкових правовідносин. З одного боку, вона захищає спадкоємців, які фактично продовжують володіння та користування спадковим майном, звільняючи їх від необхідності обов'язкового звернення до нотаріуса із заявою про прийняття спадщини. З іншого боку, така конструкція перешкоджає можливим зловживанням, коли спадкоємці могли б навмисно уникати формального прийняття спадщини з метою ухилення від відповідальності за боргами спадкодавця. Саме тому у судовій практиці трапляються випадки, коли презумпція прийняття спадщини стає достатньою правовою підставою для покладення на спадкоємців обов'язку відповідати за борговими зобов'язаннями спадкодавця навіть за відсутності заведеної спадкової справи [6, с. 36].

Разом із тим практичне застосування частини третьої статті 1268 ЦК України виявляє низку проблем, пов'язаних насамперед із встановленням факту постійного проживання спадкоємця разом зі спадкодавцем. Судова практика послідовно виходить із того, що сама лише реєстрація місця проживання не створює безумовної презумпції прийняття спадщини, оскільки не завжди відображає реальний характер сімейних відносин [6, с. 37–38].

Саме презумпція гіпотетичної волі спадкодавця визначає, кому закон надає перевагу при спадкуванні, тоді як презумпція прийняття спадщини забезпечує ефективну реалізацію цього права після відкриття спадщини. Обидві правові конструкції взаємодіють між собою, формуючи цілісний механізм спадкового правонаступництва, у центрі якого перебуває ідея максимально можливого врахування сімейних зв'язків та соціальної близькості між спадкодавцем і спадкоємцем. Саме тому логічним продовженням аналізу зазначених презумпцій є дослідження принципу сімейної близькості (кровного споріднення), який визначає критерії формування кола спадкоємців за законом.

Презумпція гіпотетичної волі спадкодавця знаходить свій практичний вияв у принципі сімейної близькості, який визначає критерії формування кола спадкоємців за законом. Його сутність полягає в тому, що законодавець, моделюючи найбільш імовірну волю спадкодавця, виходить із припущення про пріоритетність тих осіб, яких із ним пов'язували найбільш тісні родинні, сімейні чи соціальні зв'язки. Саме тому право на спадкування за законом обумовлюється не випадковими обставинами, а існуванням визначених законом юридичних фактів, що характеризують ступінь близькості потенційного спадкоємця до спадкодавця.

У цьому контексті В. І. Крат обґрунтовано виокремлює чотири групи позитивних юридичних фактів, які формують підстави виникнення права на спадкування за законом: родинні відносини, що визначаються ступенем кровного споріднення; квазіродинні відносини, які виникають унаслідок усиновлення; сімейні відносини, засновані на шлюбі або проживанні однією сім'єю не менш як п'ять років до відкриття спадщини; а також відносини утримання, що передбачають перебування особи на утриманні спадкодавця протягом такого самого строку [3, с. 13–14]. Саме сукупність цих юридичних фактів конкретизує зміст принципу сімейної близькості та визначає законодавчу модель спадкування за законом.

Домінуюче значення у цій системі мають родинні відносини, які становлять основу формування першої, другої, третьої та п'ятої черг спадкоємців відповідно до статей 1261–1263 та 1265 ЦК України. Законодавець виходить із класичного поділу споріднення на пряму (висхідну і низхідну) та бокову лінії, а ступінь близькості визначає за кількістю народжень, що віддаляють родича від спадкодавця [3, с. 15]. Верховний Суд, розкриваючи зміст положень статті 1265 ЦК України, зазначає, що до спадкоємців п'ятої черги належать, зокрема, онуки, правнуки, прабаба, прадід, племінники, двоюрідні брати і сестри, двоюрідні онуки, двоюрідні дід та баба, а також інші родичі до шостого ступеня споріднення включно [7]. Водночас закон свідомо обмежує подальше розширення цього кола, виходячи з того, що після шостого ступеня споріднення

презумпція особистої близькості до спадкодавця істотно послаблюється і вже не може розглядатися як достатня підстава для спадкового правонаступництва.

Окреме місце у системі юридичних фактів займають квазіродинні відносини, які виникають унаслідок усиновлення. Особливість цього інституту полягає в тому, що усиновлення одночасно виступає правоприпиняючим і правовстановлюючим юридичним фактом: воно припиняє взаємні права та обов'язки між усиновленим і його родичами за походженням та водночас породжує аналогічний комплекс прав і обов'язків між усиновленим, усиновлювачем та його родичами, повністю прирівнюючи їх до кровних родичів [3, с. 25]. Верховний Суд послідовно виходить із того, що усиновлений та його нащадки, з одного боку, а також усиновлювач і його родичі — з другого, спадкують один після одного на загальних підставах, тоді як щодо баби та діда усиновленого закон передбачає спеціальні правила спадкування за правом представлення [7]. Водночас важливою гарантією захисту інтересів дитини є передбачена законом можливість збереження окремих правових зв'язків у випадках усиновлення однією особою, що дозволяє уникнути необгрунтованого припинення сімейно-правових відносин із біологічними родичами [3, с. 26].

Не менш важливим проявом принципу сімейної близькості є сімейні відносини, які законодавець визнає самостійною підставою спадкування. Насамперед це стосується зареєстрованого шлюбу, існування якого на момент відкриття спадщини є необхідною умовою виникнення права одного з подружжя на спадкування за законом. Відповідно, таке право не виникає у разі розірвання шлюбу або визнання його недійсним до відкриття спадщини. Разом із тим сучасне цивільне законодавство враховує й інші форми сімейного співжиття. Так, стаття 1264 ЦК України відносить до спадкоємців четвертої черги осіб, які проживали зі спадкодавцем однією сім'єю не менш як п'ять років до відкриття спадщини. Для підтвердження такого статусу необхідним є встановлення не лише факту спільного проживання, а й наявності спільного побуту, взаємних прав та обов'язків відповідно до критеріїв, визначених частиною другою статті 3 Сімейного кодексу України [3, с. 27]. Саме на такому підході послідовно ґрунтується практика Верховного Суду, який наголошує, що сім'я може виникати не лише на підставі шлюбу чи кровного споріднення, а й з інших підстав, які не заборонені законом і не суперечать моральним засадам суспільства [7].

Самостійне місце у структурі принципу сімейної близькості займають відносини утримання, які законодавець розглядає як окрему підставу спадкування у межах п'ятої черги. Виникнення такого права можливе лише за наявності сукупності передбачених законом умов: особа повинна бути неповнолітньою або непрацездатною, не належати до членів сім'ї спадкодавця та отримувати від нього матеріальне забезпечення як єдине або основне джерело засобів існування протягом не менш як п'яти років до відкриття спадщини [3, с. 27]. Таким чином, законодавець визнає, що соціальна залежність та фактичний характер взаємовідносин між особами у певних випадках можуть бути не менш вагомими критеріями спадкового правонаступництва, ніж формальний ступінь кровного споріднення.

Отже, принцип сімейної близькості становить багаторівневу систему взаємопов'язаних юридичних фактів, за допомогою яких законодавець моделює найбільш імовірне коло осіб, яким спадкодавець міг би передати своє майно за життя. Саме він наповнює змістом презумпцію гіпотетичної волі спадкодавця, визначаючи не лише склад потенційних спадкоємців, а й послідовність реалізації ними спадкових прав. Тому закономірним продовженням цього принципу виступає принцип черговості спадкування за законом, який забезпечує практичну реалізацію законодавчо встановленої ієрархії спадкоємців та визначає механізм переходу права на спадкування від однієї черги до іншої.

Принцип черговості є логічним продовженням принципу сімейної близькості та забезпечує його практичну реалізацію у механізмі спадкування за законом. Якщо принцип сімейної близькості визначає коло потенційних спадкоємців, то принцип черговості встановлює послідовність реалізації ними права на спадкування, закріплюючи пріоритет одних спадкоємців перед іншими залежно від ступеня їхнього зв'язку зі спадкодавцем. Саме тому законодавець розподіляє спадкоємців за законом на п'ять черг, кожна з яких набуває право на спадкування лише за відсутності юридичних підстав для закликання спадкоємців попередньої черги [5]. Відповідно до частини другої статті 1258 ЦК України кожна наступна черга одержує право на спадкування лише за відсутності спадкоємців попередньої черги, усунення їх від права на спадкування, неприйняття ними спадщини або відмови від її прийняття, за винятком випадків, передбачених статтею 1259 ЦК України [1].

Вагоме значення для формування єдиної практики застосування цього принципу має правова позиція Верховного Суду, який запропонував розмежовувати дві різні за своєю правовою

природою категорії. Перша стосується власне виникнення права на спадкування у спадкоємців наступної черги й пов'язується з настанням негативних юридичних фактів, таких як відсутність спадкоємців попередньої черги, їх усунення від спадкування, неприйняття спадщини або відмова від її прийняття. Друга категорія охоплює випадки зміни суб'єктного складу осіб, які набувають право на спадкування за законом, без зміни самої системи черговості. Такі зміни можуть бути зумовлені договором або рішенням суду про зміну черговості (стаття 1259 ЦК України), застосуванням права представлення (стаття 1266 ЦК України), відмовою від спадщини на користь іншого спадкоємця (частина друга статті 1274 ЦК України), спадковою трансмісією (стаття 1276 ЦК України), а також збереженням окремих правових зв'язків у разі усиновлення (частина третя статті 1260 ЦК України) [5]. Таке розмежування має не лише теоретичне, а й істотне практичне значення, оскільки дозволяє чітко визначити сферу застосування механізмів зміни черговості, не ототожнюючи їх із загальними підставами виникнення права на спадкування.

Особливого значення у цьому контексті набуває судовий порядок зміни черговості спадкування, передбачений статтею 1259 ЦК України. Його призначення полягає у забезпеченні матеріальної справедливості у тих випадках, коли формальний ступінь споріднення не відображає реального характеру взаємовідносин між спадкодавцем і спадкоємцем. Закон допускає можливість надання спадкоємцю наступної черги права спадкувати разом зі спадкоємцями попередньої черги за умови, що він тривалий час опікувався спадкодавцем, матеріально його забезпечував або надавав іншу допомогу особі, яка через похилий вік, тяжку хворобу чи каліцтво перебувала у безпорадному стані. Верховний Суд сформулював п'ять взаємопов'язаних юридичних фактів, які мають бути встановлені у сукупності: здійснення опіки, надання матеріального забезпечення, надання іншої допомоги, тривалість такої поведінки та перебування спадкодавця у безпорадному стані. Недоведеність хоча б одного з цих елементів виключає можливість зміни черговості спадкування [7]. Такий підхід забезпечує баланс між принципом правової визначеності та необхідністю врахування фактичних сімейних відносин, що склалися між спадкодавцем і спадкоємцем.

Водночас реалізація принципу черговості нерозривно пов'язана з визначенням моменту виникнення у спадкоємця права на спадкування та його обізнаності про таке право. З цього приводу Велика Палата Верховного Суду у постанові від 26 червня 2024 року у справі № 686/5757/23 зазначила, що необізнаність про існування заповіту може визнаватися поважною причиною пропуску строку на прийняття спадщини лише для осіб, які належать до наступних черг спадкування та об'єктивно не знали про відсутність спадкоємців попередньої черги. Натомість для осіб, які за обставинами справи могли усвідомлювати виникнення у них права на спадкування, пасивна поведінка сама по собі не є підставою для поновлення пропущеного строку [7]. Наведена правова позиція свідчить про поєднання презумпції гіпотетичної волі спадкодавця з презумпцією належної обачності спадкоємця, що в сукупності забезпечує стабільність спадкових правовідносин і зміцнює принципи правової визначеності.

Невід'ємним елементом механізму реалізації принципу черговості є також спадкування за правом представлення, передбачене статтею 1266 ЦК України. Верховний Суд послідовно виходить із того, що право представлення не утворює самостійної підстави спадкування, а є особливим порядком реалізації спадкових прав, за якого спадкоємець набуває право на ту частку спадщини, яка належала б його висхідному родичеві, якби останній був живим на момент відкриття спадщини [5; 7]. Саме тому право представлення не змінює системи черговості спадкування, а лише забезпечує її безперервність у випадках смерті окремого спадкоємця до відкриття спадщини. Особливо показовим є те, що при спадкуванні по прямій низхідній лінії право представлення застосовується без будь-яких обмежень щодо ступеня споріднення [7], що ще раз підтверджує пріоритет ідеї збереження спадкового правонаступництва у межах відповідної родової лінії.

Отже, принцип черговості виконує значно ширшу функцію, ніж простий розподіл спадкоємців за чергами. Він забезпечує внутрішню логіку функціонування всього інституту спадкування за законом, поєднуючи принцип сімейної близькості із конкретними механізмами реалізації спадкових прав та гарантуючи справедливий і передбачуваний перехід спадкового майна. Водночас визначення кола спадкоємців і послідовності набуття ними спадкових прав саме по собі не розкриває юридичної природи спадкового правонаступництва, що зумовлює необхідність звернення до ще одного фундаментального принципу спадкового права — принципу універсального правонаступництва.

Принцип універсального правонаступництва є одним із фундаментальних принципів спадкового права, який визначає юридичну природу переходу спадщини незалежно від підстав її набуття. Водночас у сфері спадкування за законом його практичне значення набуває особливої

ваги, оскільки саме тут найчастіше виникають питання щодо допустимості часткового прийняття спадщини, співвідношення спадкових активів і пасивів, а також меж реалізації спадкових прав. Як зазначає Є. О. Рябоконь, прийняття спадкоємцем будь-якої частини спадщини свідчить про прийняття спадщини в цілому незалежно від її складу, місця знаходження окремих об'єктів чи їх правового режиму. Відповідно спадкоємець не вправі прийняти лише окремі складові спадщини, одночасно відмовившись від інших [4, с. 86].

Аналогічний підхід послідовно підтримує Верховний Суд, наголошуючи, що прийняття спадщини має універсальний і безумовний характер. Зокрема, спадкоємець не може прийняти лише спадкові активи, відмовившись від виконання обов'язків, які входять до складу спадщини, так само як не допускається прийняття лише окремої частини спадкового майна із відмовою від решти [5]. Такий підхід повною мірою відповідає класичній концепції універсального правонаступництва, відповідно до якої до спадкоємця переходить не окреме майно, а вся сукупність майнових прав та обов'язків спадкодавця як єдиний майновий комплекс.

Разом із тим привертає увагу певна особливість чинного законодавчого регулювання. Незважаючи на фундаментальний характер принципу універсального правонаступництва, ЦК України не містить прямої норми, яка б закріплювала правило про неподільність прийняття спадщини. На практиці ця прогалина компенсується положенням пункту 3.14 глави 10 розділу II Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України [8], яке фактично відтворює зміст зазначеного принципу [4, с. 88]. Така законодавча конструкція видається дискусійною, оскільки один із базових принципів спадкового права закріплено лише на рівні підзаконного нормативно-правового акта, що навряд чи повною мірою відповідає його системоутворюючому значенню у структурі цивільного законодавства.

Ще більш дискусійною є проблема співвідношення принципу універсального правонаступництва із ситуаціями, коли одна й та сама особа одночасно закликається до спадкування і за заповітом, і за законом. Аналізуючи положення статей 1217, 1268 та 1273 ЦК України, Є. О. Рябоконь обґрунтовує висновок про самостійність кожної із підстав спадкування. Відповідно право на прийняття спадщини та право на відмову від неї існують окремо щодо спадкування за заповітом і спадкування за законом, а реалізація спадкоємцем своїх прав за однією підставою автоматично не означає їх реалізації за іншою [4, с. 89–91]. На думку автора, такий підхід не суперечить принципу універсального правонаступництва, оскільки останній визначає обсяг спадкового правонаступництва лише після виникнення права на спадкування за конкретною юридичною підставою, але сам по собі не вирішує питання про співвідношення різних підстав спадкування.

Показовою у цьому аспекті є справа, у якій спадкоємиця, призначена заповітом спадкоємцем квартири, після відкриття спадщини заявила вимоги про стягнення боргу спадкодавця вже як спадкоємиця другої черги за законом. Якщо суд першої інстанції відмовив у задоволенні позову, то суд апеляційної інстанції та Верховний Суд дійшли протилежного висновку, зазначивши, що прийняття спадщини має розглядатися як єдине ціле незалежно від підстав спадкування [4, с. 90]. Водночас Є. О. Рябоконь обґрунтовано звертає увагу на те, що суди фактично не дослідили зміст поданої заяви про прийняття спадщини та не з'ясували, чи поширювалася воля спадкоємця одночасно на обидві підстави спадкування. У зв'язку з цим пояснення автоматичного поширення прийняття спадщини за однієї підстави на іншу виключно принципом універсального правонаступництва видається недостатньо переконливим, особливо з огляду на класичну романістичну доктрину, відповідно до якої одночасне закликання особи до спадкування за заповітом і за законом не допускалося [4, с. 91].

З огляду на це цілком обґрунтовано видається запропонована у доктрині ідея щодо доповнення статті 1275 ЦК України новою частиною, яка б прямо передбачала, що відмова спадкоємця від прийняття спадщини за законом не позбавляє його права на спадкування за заповітом, за аналогією з чинною частиною п'ятою цієї статті [4, с. 92]. Така законодавча пропозиція сприяла б усуненню існуючих неоднозначностей у правозастосуванні та забезпечила б більшу узгодженість системи спадкового права в умовах її подальшої рекодифікації.

Ще одним важливим проявом принципу універсального правонаступництва є правило, закріплене у частині п'ятій статті 1268 ЦК України, відповідно до якого незалежно від часу фактичного прийняття спадщини вона належить спадкоємцеві з моменту її відкриття [1]. Зазначена юридична фікція зворотної сили прийняття спадщини має принципове значення для визначення складу спадкового майна, встановлення кола спадкоємців, виникнення права власності на спадкове майно, а також визначення меж відповідальності спадкоємців за боргами спадкодавця

саме станом на день його смерті [4, с. 39; 6]. Саме завдяки цьому забезпечуються безперервність спадкового правонаступництва та стабільність цивільного обороту, що є однією з головних цілей усього інституту спадкування.

Висновки. Проведене дослідження дає підстави стверджувати, що спадкування за законом є самостійним інститутом цивільного права, внутрішня єдність якого забезпечується взаємодією правових презумпцій і принципів, що визначають як підстави виникнення права на спадкування, так і механізм його реалізації. Незважаючи на субсидіарний характер щодо спадкування за заповітом, саме спадкування за законом становить завершену систему правового регулювання, побудовану на логічно взаємопов'язаних цивілістичних конструкціях.

Встановлено, що сучасна модель спадкування за законом є закономірним результатом історичного розвитку європейської приватноправової традиції, основу якої становить рецепція римського приватного права. Система черговості спадкоємців, правила визначення ступеня споріднення, принцип універсального правонаступництва та окремі правові презумпції зберегли свою концептуальну спадкоємність і продовжують визначати зміст сучасного спадкового права України.

Дослідження засвідчило, що центральне місце у механізмі спадкування за законом займають презумпція гіпотетичної волі спадкодавця та презумпція прийняття спадщини, які забезпечують безперервність спадкового правонаступництва та максимально можливе наближення законодавчого регулювання до ймовірної волі спадкодавця. Водночас принципи сімейної близькості, черговості спадкування та універсального правонаступництва формують цілісну систему взаємопов'язаних засад, що визначають коло спадкоємців, послідовність реалізації ними спадкових прав і юридичну природу переходу спадкового майна.

Узагальнення положень цивілістичної доктрини та практики Верховного Суду дозволяє зробити висновок, що зазначені принципи і презумпції не функціонують ізольовано, а утворюють єдиний нормативний механізм, який забезпечує стабільність спадкових правовідносин, справедливий баланс приватних інтересів та правову визначеність у сфері спадкування за законом. Саме їх системний характер обумовлює цілісність сучасного інституту спадкування за законом і визначає основні напрями його подальшого наукового осмислення.

Список використаних джерел:

1. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>
2. Достдар Р. М. Рецепція принципу когнатського споріднення у спадковому праві. Юридичний науковий електронний журнал. 2021. № 6. С. 48–51. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-6/12>
3. Крат В. Підстави набуття права на спадкування за законом. Мала енциклопедія нотаріуса. 2016. № 6(90). С. 12–27. URL: <http://yurradnik.com.ua/wp-content/uploads/2016/12/Krat.pdf>
4. Рябоконь Є. О. Види спадкування та їх співвідношення в українському спадковому праві. Київський часопис права. 2023. № 1. С. 86–92. DOI: <https://doi.org/10.32782/klj/2023.1.13>
5. Крат В. Спадкові спори: практика Верховного Суду: презентація. 24 червня 2022 р. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2022_prezent/Krat_24_06_2022.pdf
6. Кухарев О. Є. Окремі питання прийняття спадщини шляхом постійного проживання разом зі спадкодавцем. Мала енциклопедія нотаріуса. 2016. № 6(90). С. 34–40. URL: <http://yurradnik.com.ua/wp-content/uploads/2016/12/Kuharev.pdf>
7. Ступак О. Спадкування за законом у практиці Верховного Суду: презентація / Верховний Суд. 2024. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2024_prezent/Spadk_za_zakonom.pdf
8. Порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України: наказ Міністерства юстиції України від 22 лютого 2012 р. № 296/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0282-12>